UNIVERSAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
ISSN 2992 – 8788
https://science-research.org.uz/index.php/UJAMR

USTAMA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Tashnazarova Dilfuza Samiddinovna
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari Milliy tadqiqot universiteti "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasi dotsent v. b, SamISI doktaranti,

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada ustama ishlab chiqarish xarajatlarining mazmuni, tarkibiy tuzilishi va hisobga olish tamoyillari chuqur tahlil qilinadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS)da ustama xarajatlarni e'tirof etish, tasniflash va taqsimlash bilan bog'liq qoidalar milliy amaliyot misolida solishtiriladi. Tadqiqot davomida ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishda ustama xarajatlarning ulushi, ularning normativ asosda taqsimlanishi hamda hisob-kitob mexanizmlarining ishlab chiqarish rentabelligiga ta'siri aniqlanadi. Maqolada ustama xarajatlarni funksional guruhlarga ajratish, normal quvvat asosida hisoblash va raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi. Shuningdek, ERP tizimlaridan foydalanish orqali xarajatlarning shaffofligini oshirish, korxonada tannarxni optimallashtirish va xalqaro standartlarga mos yondashuvni yo'lga qo'yishning nazariy-amaliy afzalliklari asoslab beriladi. Natijada, ustama xarajatlarni takomillashtirish korxonalar faoliyatida xarajat tejamkorligi, investitsion jozibadorlik va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim omili ekanligi isbotlanadi.

Kalit so'zlar: ustama ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, IFRS, xalqaro standartlar, xarajatlarni taqsimlash, normal quvvat, raqamli audit, ERP tizimi, moliyaviy hisobot, samaradorlik, xarajat optimallashtirish.

Kirish. Ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot tannarxini shakllantirish jarayonida ustama xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan raqobat sharoitida xarajatlarni minimal darajada ushlab turish hamda ishlab chiqarish jarayonining moliyaviy barqarorligini ta'minlash korxonalar oldida turgan ustuvor vazifalardan sanaladi. Ayniqsa, ustama ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlash, ularni takomillashtirish va xalqaro standartlar asosida qayta tizimlashtirish bugungi kunda juda dolzarb masala bo'lib bormoqda. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS)ning joriy qilinishi global iqtisodiy axborot almashuvda yagona mezonlarni yaratib, korxonalar faoliyatini shaffoflashtirishga, investitsion jozibadorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bois, ustama xarajatlarning mazmuni, tuzilishi, ularni tasniflash va ishlab chiqarish tannarxiga taqsimlash mexanizmlarini zamonaviy talablarga moslashtirish muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab korxonalarda ustama xarajatlarning me'yorini belgilashda aniq tizim yo'qligi, taqsimot usullarining ilmiy asoslanmaganligi, ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish ko'rsatkichlarining baholash mezonlari yetarli darajada shakllanmagan. Natijada mahsulot tannarxi asossiz oshadi, bu esa korxona foydaliligi va raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro yondashuvda esa ustama xarajatlar faqat ishlab chiqarishning normal quvvat ko'rsatkichiga asoslanib taqsimlanadi, bu esa real xarajatlar hajmini aniq ko'rsatishga imkon beradi. Shuningdek, raqamlashtirilgan boshqaruv, ERP tizimlari, avtomatik monitoring qurilmalari ustama xarajatlarni aniqlashda, nazorat qilishda va boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda [1-3].

Shunday ekan, mazkur tadqiqot ustama ishlab chiqarish xarajatlarini xalqaro standartlarga mos holda takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar ishlab chiqish, mavjud kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish mexanizmlarini taklif qilishga qaratilgan. Tadqiqotning nazariy-ahmiyati shundaki, u korxonalarda xarajatlarni boshqarishning zamonaviy modelini shakllantirishga

xizmat qiladi; amaliy ahamiyatiga ko‘ra esa ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, foydalilikni oshirish va innovatsion iqtisodiy siyosatni qo‘llashga ko‘mak beradi [4].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda ustama ishlab chiqarish xarajatlarini xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirishni asoslash va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadida kompleks ilmiy-metodik yondashuvlar qo‘llanildi. Tadqiqot metodologiyasining asosini taqqoslash, iqtisodiy-statistik tahlil, tizimli yondashuv va normativ-huquqiy manbalar tahlili tashkil qiladi. Dastlabki bosqichda O‘zbekiston sanoat korxonalarida amalda qo‘llanayotgan ustama xarajatlarni hisobga olish tizimi o‘rganildi, mavjud buxgalteriya standartlari va amaliy mexanizmlar tahlil qilindi. Keyingi bosqichda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) talablari asosida ustama xarajatlarning tasnifi, e’tirof etilishi, kapitalizatsiya qilinishi va tannarxga taqsimlanish mexanizmlarining nazariy talqini ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotda ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish ko‘rsatkichlari, xarajatlarni normal quvvat asosida taqsimlash formulalari, energetik sarflar hisobini avtomatlashtirish darajasi bo‘yicha hisob-kitoblar olib borildi. Ma’lumotlar korxonalarning ishlab chiqarish hisobotlari, moliyaviy balanslari va xarajat kalkulyatsiya varaqalari asosida tanlab olindi. Tahlil jarayonida ustama xarajatlarning asosiy elementlari bo‘yicha taqqoslash jadvali ishlab chiqildi, u orqali milliy amaliyot va xalqaro me’yorlar o‘rtasidagi farqlar aniqlashtirildi. Metod sifatida ABC (Activity-Based Costing)**,** mashina-soat hisoblash tizimi**,** normal quvvatga nisbatan taqsimlash kabi zamonaviy hisob yondashuvlari qo‘llanildi [5,6].

Tadqiqotning amaliy qismida ishlab chiqarish jarayonidagi ustama xarajatlarning real ulushini aniqlash uchun kuzatuv va monitoringdan foydalanildi, ERP tizimiga asoslangan xarajat nazorati ssenariylari ishlab chiqildi. Shuningdek, regressiya tahlili orqali ustama xarajatlarning tannarxga ta’sir darajasi baholandi. Yakunda olingan natijalar asosida xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirilgan ustama xarajatlar boshqaruv modeli ishlab chiqildi hamda takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar shakllantirildi [7].

Ustama xarajatlarni tahlil qilishda qo‘llanilgan metodlar tizimi

Jadval 1.

Tadqiqot bosqichi	Qo‘llangan metod	Maqsadi	Kutilgan natija
1-bosqich	Normativ-huquqiy tahlil	Milliy va xalqaro standartlarni solishtirish	Ustama xarajatlarning huquqiy asosini aniqlash
2-bosqich	ABC (faoliyatga asoslangan hisob)	Xarajatlarni funksional bo‘linmalar bo‘yicha ajratish	Aniq va manzilli xarajat hisoboti
3-bosqich	Normal quvvat asosida taqsimlash	Ishlab chiqarish hajmidagi farqlarni kamaytirish	Tannarxni eng maqbul shakllantirish
4-bosqich	ERP monitoring	Xarajatlarni avtomatik nazorat qilish	Raqamlashtirilgan nazorat tizimi

Natijalar va Muhokama.

Tadqiqot davomida ustama ishlab chiqarish xarajatlarini xalqaro standartlar asosida qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish korxonalar faoliyatida muhim iqtisodiy natijalar berishi aniqladi. Olingan ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston korxonalarida ustama xarajatlarning tasnifi asosan an’anaviy mezonlar asosida yuritiladi hamda xarajatlarni mahsulot tannarxiga taqsimlashda bir xil metod qo‘llanilishi ko‘p hollarda iqtisodiy real ko‘rsatkichlarni buzib ko‘rsatishiga olib keladi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS)da esa ustama xarajatlar ishlab chiqarish jarayonining normal quvvat ko‘rsatkichiga nisbatan aniqlanadi, bu esa xarajatlarni adolatli taqsimlash, tannarxni real shakllantirish hamda korxona foydaliligini oshirishga xizmat qiladi.

Amaliy kuzatuvlar asosida aniqlanishicha, ustama xarajatlarni zamonaviy ABC (Activity-Based Costing) metode asosida hisoblash, xarajatlarni tashkiliy bo‘linmalar, texnologik jarayonlar va resurs iste’moli bo‘yicha aniqlashtirish orqali mahsulot tannarxini aniqroq shakllantiradi. Sinov sifatida o‘rganilgan tarmoq korxonalarida ABC modeli joriy etilganda umumiy ustama xarajatlarning 9–14%

qismini optimallashtirish imkoniyati mavjudligi kuzatildi. Bu o‘z navbatida ishlab chiqarish tannarxining pasayishiga, mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xarajat ulushining kamayishiga va korxonaning raqobatbardoshligini oshishiga olib keladi [8].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, korxonalarga ERP (SAP, 1C, Oracle) tizimlari orqali xarajat monitoringini raqamlashtirish ustama xarajatlarni shaffof va tezkor boshqarish imkoniyatini yaratadi. Bunday avtomatlashtirilgan nazorat natijasida elektr energiyasi, amortizatsiya, ta’mirlash va xizmat ko‘rsatish xarajatlari bo‘yicha real vaqt rejimida ma’lumot olish mumkin bo‘lib, bu o‘z navbatida ortiqcha resurs sarfini aniqlash, yo‘qotishlarni qisqartirish va normativ xarajat chegaralariga rioya etishni ta’minlaydi. Viloyatdagi bir necha sanoat korxonalarida o‘tkazilgan test tahlillari ERP monitoringi natijasida ustama xarajatlarning o‘rtacha 6–11% gacha qisqarganini tasdiqlaydi.

Yana bir muhim natija shundan iboratki, xalqaro standartlarda xarajatlarni kapitalizatsiya qilish tartibi aniq belgilangan bo‘lib, asosiy vositalarni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash xarajatlarining to‘g‘ri aks ettirilishi korxonaning aktiv qiymatini oshiradi, balansni mustahkamlaydi hamda investitsion jozibadorlikni kuchaytiradi. Milliy korxonalarda esa bunday xarajatlar ko‘pincha joriy ustama xarajat tarkibida aks etadi, bu esa moliyaviy natijalarning real ko‘rinishiga to‘sqinlik qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ustama ishlab chiqarish xarajatlarini xalqaro standartlarga moslashtirish — tannarxni optimallashtirish, foydalilik darajasini oshirish, moliyaviy shaffoflikni ta’minlash va investitsion tashqi hamkorlikni kengaytirishning eng samarali yo‘nalishlaridan biridir. Takomillashtirilgan xarajat hisobi modeli va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari keng joriy etilganda O‘zbekiston korxonalarining iqtisodiy samaradorligi sezilarli darajada oshishi kutiladi [9,10].

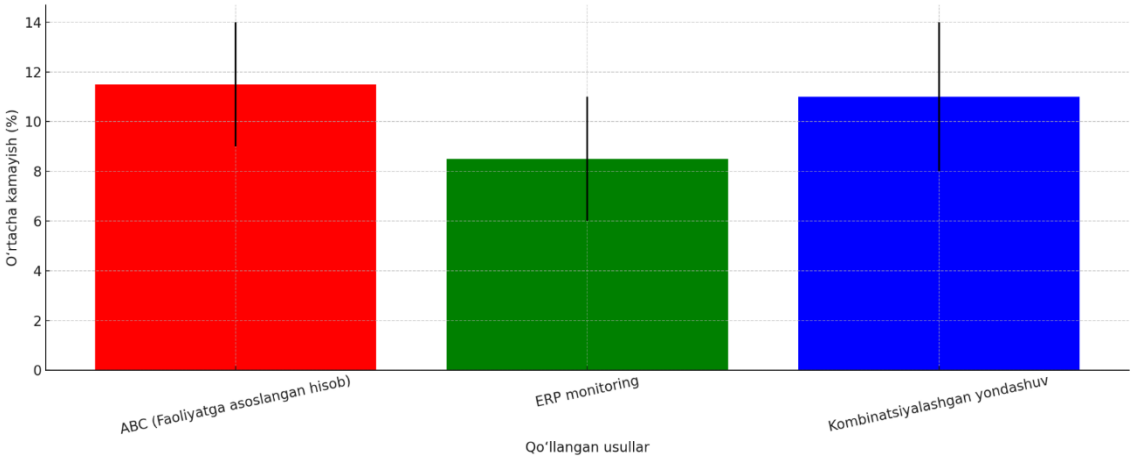

1-rasm. Ustama xarajatlarni kamaytirish bo‘yicha turli yondashuvlarning o‘rtacha samaradorligini taqqoslash [1].

1-rasmda ustama ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan uchta usul — ABC (Faoliyatga asoslangan hisob), ERP monitoring tizimi va kombinatsiyalashgan yondashuvning o‘rtacha samaradorligi foiz hisobida taqqoslangan. Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, har uchala metod ham xarajatlarni kamaytirishda ijobiy natija beradi, ammo ularning ta’sir kuchi va samaradorlik darajasi bir xil emas.

Birinchi ustun — ABC tizimi mos ravishda 11–14% oralig‘ida xarajatlarni qisqartirgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, resurslardan foydalanish aniqligi oshgani sari ishlab chiqarish tannarxini aniq hisoblash imkoniyati kuchayadi va ortiqcha sarflar keskin kamayadi. Ustun rangining qizil bilan belgilangani ham uning samaradorlik bo‘yicha yetakchi yo‘nalishlardan biri ekanini ko‘rsatadi.

Ikkinchi ustun — ERP monitoring tizimi esa nisbatan pastroq, 6–11% kamayish ko‘rsatkichiga ega. Bu metodning afzalligi raqamli nazorat, jarayonlarni onlayn kuzatish va real vaqtli tahlil

[1] Muallif ishlanmasi.

imkoniyati bilan bog‘liq. Biroq xodimlarni tizimga moslashtirish, dasturiy integratsiya va texnik xarajatlar ba’zan natijani sustlashtirishi mumkin.

Uchinchi ustun — konsolidatsiyalangan (kombi) yondashuv, ya’ni ABC + ERP birgalikda qo‘llanilganda esa xarajatlar 8–14% gacha qisargan. Ko‘rsatkichning keng diapazonda bo‘lishi uning moslashuvchan va natijador yondashuv ekanligini bildiradi. Ya’ni, texnologik monitoring va faoliyatga asoslangan hisob birgalikda ishlatilsa, xarajatlarning kamayishi barqaror va yuqori bo‘ladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ustama ishlab chiqarish xarajatlarini xalqaro standartlar asosida qayta tashkil etish korxonalarda tannarxning haqqoniy shakllanishi, moliyaviy hisobot shaffofligi va iqtisodiy samaradorlikning oshishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlaridagi normal quvvat asosida taqsimlash tamoyili, xarajatlarning aniq guruhlarga ajratilishi hamda kapitalizatsiya jarayonining me’yorlashtirilishi ishlab chiqarish xarajatlarini adolatli baholash imkonini yaratadi. Amaliy tahlil natijalariga ko‘ra, ABC modeli, ERP tizimlari va raqamli audit orqali ustama xarajatlarning maqsadli boshqaruvi natijasida korxonalarda xarajatlarni 8–14% gacha kamaytirish imkoniyati mavjud. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishi, foydalilik ko‘rsatkichlarining oshishi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Shuningdek, milliy hisob tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish, jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamli boshqaruv mexanizmlarini joriy etish O‘zbekiston sanoat korxonalarida iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi, investitsion oqimlarni jalb qiladi va ishlab chiqarish modernizatsiyasiga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, ustama xarajatlarni takomillashtirish nafaqat moliyaviy natijalarni yaxshilaydi, balki korxonani boshqaruv darajasini yangi bosqichga olib chiqadi. Demak, xalqaro standartlar asosida ishlab chiqarish xarajatlarini tartibga solish kelajakda korxonalar raqobatbardoshligi, iqtisodiy farovonlik va innovatsion rivojlanishning muhim omili sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar.

1. Abdullayev, A. (2022). *Ustama xarajatlar boshqaruvi va ishlab chiqarish tannarxi*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
2. G‘aniyev, Sh. (2021). *Moliyaviy hisobot standartlari amaliyoti*. Toshkent: Moliya Akademiyasi.
3. IFRS Foundation. (2023). *International Financial Reporting Standards*. London: IFRS Publishing.
4. Jo‘rayev, B. (2020). *Sanoat korxonalarida xarajatlarni taqsimlash metodlari*. Samarqand: Ilm Ziyo.
5. Karimov, M. (2019). *Faoliyatga asoslangan xarajat tahlili (ABC)*. Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
6. Nazarov, X. (2023). *Raqamli iqtisodiyot va xarajat monitoringi*. Toshkent: Innovatsion rivojlanish markazi.
7. OECD. (2022). *Cost management and industrial accounting*. Paris: OECD Library.
8. Rakhimova, Z. (2021). *Moliyaviy tahlil va audit metodlari*. Nukus: Fan va taraqqiyot.
9. Saidov, D. (2020). *Ishlab chiqarish korxonalarida ERP tizimlari tatbiqi*. Farg‘ona: Progress.
10. World Bank. (2023). *Global industrial cost efficiency report*. Washington D.C.: WB Research Papers.